

ULUSLARARASI MOLLA FENÂRÎ SEMPOZYUMU
(4-6 ARALIK 2009 BURSA)
–BİLDİRİLER–

INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON MOLLA FANÂRÎ
(4-6 DECEMBER 2009 BURSA)
–PROCEEDINGS–

EDİTÖRLER/EDITORS

TEVFİK YÜCEDOĞRU
ORHAN Ş. KOLOĞLU
U. MURAT KILAVUZ
KADİR GÖMBEYAZ

BURSA 2010

Osmanlı'nın Kuruluş Döneminde Bir İbn Arabî Takipçisi: Molla Fenârî ve Vahdet-i Vücûd Anlayışı

Mustafa Aşkar, Prof. Dr.

Ankara Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
Ankara, Türkiye

Osmanlı Devleti'nin önde gelen ve ilk resmî şeyhülislâmı Molla Fenârî'nin yaşadığı dönem, 750-834/1350-1431 yılları arasında yaşadığı göz önüne alınırsa, Osmanlılar'ın siyasî yönden sınırlarını genişletmeye başladığı “Kuruluş Dönemi”ne rastlar.

Osmanlı'nın, ilk müderris Dâvûd-i

Kayserî'den (ö. 751/1350) sonra İbnü'l-Arabî düşüncesinin asırlar boyunca etkisinde kalmasına sebep olan ikinci önemli şahsiyet, hiç şüphesiz Molla Fenârî'dir. Molla Fenârî'den önce Osmanlı'nın başında Türk düşünce hayatını derinden etkileyen İbnü'l-Arabî ekolünün temsilcisi, Dâvûd-i Kayserî'dir.¹ Dâvûd-i Kayserî, aynı zamanda İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsu'l-Hikem*'ine bir şerh yazmıştır.² Bu anlamda Orhan Gazi'nin İznik'i (Nicaea) aldıktan sonra orada yeni bir medrese açması önemlidir. Tarihçi Âşıkpaşazâde (ö. 886/1481) bunu şöyle anlatır:

Orhan Gazi, 731/1330 yılında İznik'i aldı. Ve bir ulu kiliseyi cami yaptı, bir manastırı da medreseye çevirdi. Medresenin başına da Mevlânâ Dâvûd-i Kayserî'yi getirdi.³

Dâvûd-i Kayserî'den sonra, İznik Medresesi'nden yetişmiş ve İbnü'l-Arabî ekolünün Osmanlı medrese sistemine yerleşmesinde etkisi olan Molla

¹ İnalcık, Halil, *The Ottoman Empire (The Classical Age)* (çev. Norman Itzkowitz & Colin Imber), The Trinity Press, London 1973, 166; Sümer, Faruk, “Türkiye Kültür Tarihine Umumî Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XX/3-4 (1962), 236; Yurdaydın, H. Gazi, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, 100.

² Bk. Aştîyânî, Seyyid Celâleddin, *Şerh-i Mukaddime-i Kayserî ber Fusûsi'l-Hikem*, İntişarat-ı Defter-i Tebliğât-ı İslâmî, Kum 1380.

³ Âşıkpaşazâde Derviş Ahmed Âşıkî, *Âşıkpaşazâde Tarihi* (haz. Nihal Atsız), MEB Yayınları, İstanbul 1960, 46; Bayraktar, Mehmet, *Dâvud el-Kayserî (Kayserili Dâvud)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, 12.

Fenârî'nin kısaca hayatı ve eserlerini verdikten sonra, onun vahdet-i vücûd anlayışından bahsedeceğiz.

I. Hayatı

Asıl adı Şemseddîn Muhammed b. Hamza b. Muhammed İbnü'l-Fenârî er-Rûmî'dir.⁴ Genellikle “Molla Fenârî” lakabıyla anılagelmıştır. Aslında babasına atfen, İbnü'l-Fenârî (Fenârî oğlu) şeklinde kaydedilmesine rağmen, zamanla “İbn” eki düşürülmüş ve Fenârî⁵ olarak anılmıştır. Yaptığımız tetkiklere göre Fenâr, Molla Fenârî'nin Anadolu'ya gelmeden önce Mâverâünnehr bölgesindeki köyünün adıdır.⁶ Oryantalist Walsh onun Bursa'da doğduğunu söylerse de, bu tarihen ve elimizdeki verilere göre mümkün görünmemektedir.⁷

Molla Fenârî, 751/1350 yılında Safer/Nisan ayında doğmuştur.⁸ Onun anne ve babası hakkında detaylı malumata sahip değiliz. Ancak babası, zamanın sûfî-âlimlerinden Nureddîn Hamza b. Muhammed'dir.⁹ Molla Fenârî, dönemindeki Alâeddîn Esved (ö. 795/1393), Tâceddîn Kürdî (ö. 799/1397) ve Cemâleddîn Aksarâyî'den (ö. 790/1388) dersler almıştır.¹⁰ Molla Fenârî, Anadolu'daki bu tahsilinden sonra o dönemdeki âdet üzere yüksek tahsilini

⁴ İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali, *İnbâü'l-Gumr bi-Ebnâü'l-Umr* (nşr. Seyyid Abdullah b. Ahmed el-Alevî), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2. bs., Beyrut 1986, VI, 378; İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Abbâri Men Zeheb*, Mektebetü'l-Kudsî, Kahire 1351, VI, 20; *İlmiyye Salnâmesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1334, 324; Müstakimzâde Süleyman Sadeddîn, *Mecelletü'n-Nisâb fi'n-Niseb ve'l-Künâ ve'l-Elkâb*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, no. 628, vr. 341.

⁵ Fener kelimesi Yunanca *phanarion*dan gelmektedir. Bk. Tuğlacı, Pars, *Okyanus: 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük*, Pars Yayınları, İstanbul 1971, II, 784. Ayrıca fener “Her tarafı camla çevrili lamba veya mum muhafazası” (bk. Şemseddîn Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1978, 1005), “Geceleri denizcilere kıyı ve liman girişlerini gösteren ışıklı kule” (bk. Yağlıkçızâde Ahmed Rifat Efendi, *Lugat-i Târihiyye ve Coğrafîyye*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1300, V, 214) anlamlarına gelir.

⁶ Taşköprizâde, Ebü'l-Hayr İsâmüddîn Ahmed Efendi, *Mevzû'âtü'l-Ulûm* (çev. Kemâleddîn Muhammed b. Ahmed), İkdâm Matbaası, İstanbul 1313, 582; Gelibolulu Âli Mustafa Efendi, *Künbü'l-Abbâr*, Takvîmhâne-i Âmire, İstanbul 1277, V, 108; Hüseyin Hüsameddîn, “Molla Fenârî”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, XVIII/95 (1926/16. sene), 369; Cunbur, Müjgân, “İlk Türk-Osmanlı Şeyhülislâmı Molla Fenârî”, *Türk Yurdu*, II/283 (1960), 17.

⁷ Walsh, J. R., “Fenârî-zâde”, *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, II, 879.

⁸ Müstakimzâde, *Denhatü'l-Meşâyih: Osmanlı Şeyhülislâmalarının Biyografileri*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1978, 3.

⁹ Hüseyin Hüsameddîn, “Molla Fenârî”, XVIII/95, 369.

¹⁰ Taşköprizâde, *Tevce-i Şekâ'ik-i Nu'mâniyye: Hadâ'iku's-Şekâ'ik* (çev. Mehmed Mecdî Efendi), Dâru't-Tibaati'l-Âmire, İstanbul 1269, 39. Molla Fenârî'nin burada adı geçen hocalarının biyografileri ile ilgili geniş bilgi için bk. Aşkar, Mustafa, *Molla Fenârî ve Vahdet-i Vücûd Anlayışı*, Murâdiye Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 1993, 35-42.

yapmak için Mısır'a gitti. Bu tarihlerde yaklaşık 28 yaşlarında olan Molla Fenârî, orada dört yıl kadar dönemin büyük âlimlerinden Ekmelüddîn el-Bâbertî'den (ö. 786/1384) dersler aldı.¹¹ Burada dikkatimizi çeken bir nokta da şudur ki, Molla Fenârî, Mısır'a gitmeden önce İbnü'l-Arabî, dolayısıyla vahdet-i vücûd hakkında çok şey biliyordu. Çünkü İbnü'l-Arabî'nin Anadolu'daki takipçisi Sadreddîn el-Konevî'nin (ö. 673/1274) *Miftâhu'l-Gayb*¹² adlı eserini babasından okumuş¹³ ve üzerine de daha sonra *Misbâhu'l-Üns* adında bir şerh yazmıştır.¹⁴ Molla Fenârî, Mısır'daki tahsil hayatı boyunca İbnü'l-Arabî ve görüşlerinden hiç bahsetmemiştir. Dönemin yakın tarihçilerinden Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561), Molla Fenârî'nin Mısır'da İbnü'l-Arabî'den hiç bahsetmeyişiyle şöyle izah eder:

Molla Fenârî, o dönemde İbnü'l-Arabî'ye olan meylinde dolayı eleştirilirdi. Mısır'a gidince bu durumu ortaya çıkarmadı. Çünkü Anadolu'dan gitmeden önce sözüne itibar ettiği bazı kimseler, Mısır'da İbnü'l-Arabî'den bahsetmemesini tenbih etmişlerdi. O da bu sözünü tutmuş ve herhangi bir tepki ile karşılaşmamıştı.¹⁵

Molla Fenârî, bu şekilde hocası Ekmelüddîn el-Bâbertî'den istifade etmiş ve böylece öğrencilik dönemini tamamlamış idi.

Molla Fenârî, Anadolu'ya dönerken Karaman'a uğramış, bu esnada Karaman Beyi Alâeddîn Ali Bey ve oğlu Mehmed Bey'le tanışmış ve dostluk kurmuştur.¹⁶ Bu ziyaretten sonra Molla Fenârî Bursa'ya geldi ki, bu esnada I. Murad'ın (ö. 791/1389) saltanatının son yıllarıdır. Kendisiyle yakından ilgilenen I. Murad onu Orhan Camii'ne tayin etti ve orada dersler verdi.¹⁷ O dönemde devlet adamlarının önde gelenlerinden Çandarlı Halil Paşa'nın iltifatını kazanmış

¹¹ Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed, *Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabakâtî'l-Lugaviyyîn ve'n-Nühât* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim), Matbaatü İsa el-Babî el-Halebî, Kahire 1965, 97.

¹² Bk. Sadreddîn el-Konevî, Ebü'l-Meâlî Muhammed b. İshak b. Muhammed, *Miftâhu'l-Gayb*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, no. 1930.

¹³ Taşköprizâde, *Terceme-i Şekâ'ik*, 49.

¹⁴ Bk. Sadreddîn el-Konevî & Molla Fenârî, Şemseddîn Muhammed b. Hamza, *Miftâhu Gaybi'l-Cem ve'l-Vücûd & Misbâhu'l-Üns beyne'l-Ma'kûl ve'l-Meşhûd* (tsh. Muhammed Hâcevî), İntişarat-ı Mevlâ, 2. bs., Tahran 1386.

¹⁵ Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, İstanbul ts., 1; a.mlf., *Terceme-i Şekâ'ik*, 49.

¹⁶ Taşköprizâde, *Terceme-i Şekâ'ik*, 30.

¹⁷ Hüseyin Hüsameddîn, "Molla Fenârî", XVIII/95, 371.

ve Manastır Medresesi'ne müderris tayin edilmiştir.¹⁸ Yıldırım Bayezid dönemine gelindiğinde, 795/1393 yılında Molla Fenârî Bursa Kadısı tayin edildi.¹⁹ Yıldırım Bayezid, Niğbolu'da Haçlılar'a karşı 796/1394 yılında zafer kazanınca, şükür olarak bir cami yaptırmaya başladı.²⁰ Bu, bugün Ulu Cami diye bilinen camidir. Yıldırım Bayezid, caminin açılışını yapması için Emir Sultan'a (ö. 833/1429) rica eder. Ancak Emir Sultan, bu görevi cemaatin arasında bulunan Şeyh Hâmid-i Velî'nin (Somuncu Baba; ö. 815/1412) yapmasının uygun olacağını söyler.²¹ Bu açılıştan Molla Fenârî'nin de bulunduğunu, hattâ Şeyh Hâmid'in kürsüde yaptığı Fâtîha Suresi tefsirinden etkilenerek *Aynü'l-A'yan fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı bir Fâtîha tefsiri yazdığını biliyoruz.²²

Molla Fenârî, Bursa'nın Timur tarafından işgaline kadar (804/1402) kadılık görevine devam etmiştir. Bursa'nın işgali dolayısıyla da Karaman'a gitmiştir.²³ Molla Fenârî, Karaman'da on yıl kadar kaldıktan sonra Bursa'ya dönmüş ve ikinci defa Çelebi Mehmed tarafından kadı tayin edilmiştir.²⁴ Kadılık görevinin yanı sıra Manastır Medresesi'nde de müderrislik görevini sürdürüyordu.²⁵ O esnada Osmanlı Devleti'ne yaptığı isyan ve karşıt fikirleriyle tanınan Şeyh Bedreddin ortaya çıkmıştı. Bu olaylardan rahatsızlık duyan Molla Fenârî, 821/1418 yılında hacca gitmek niyetiyle Hicaz'a gitti. 822/1419 yılında haccını yaptıktan sonra Mısır'a gitti. Orada bir müddet kaldıktan sonra, Şeyh Bedreddin'in 823/1420 yılında idamının ardından tekrar Anadolu'ya döndü.²⁶

Molla Fenârî, Anadolu'ya döndüğünde yetmiş yaşını geçmiş, ihtiyarlık dönemine girmişti. İslâm tarihinde bundan önce de Şeyhülislâm tabiri ilmî bir unvan olarak var olmakla beraber, ilk defa resmî ve devlet tarafından atanan

¹⁸ Taşköprizâde, *Terceme-i Şekâ'ik*, 30.

¹⁹ Hüseyin Hüsameddin, "Molla Fenârî", XVIII/95, 373.

²⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Teyârib-i Hulefâ* (haz. Mahir İz), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2. bs., Ankara 1985, III/2, 318.

²¹ Harîrîzâde Muhammed Kemâleddin b. Abdurrahman, *Tibyanü Vesâ'ilî'l-Hakâ'ik*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, no. 490, vr. 172a; Sarı Abdullah Efendi, *Semerâtü'l-Fu'âd fî'l-Mebde ve'l-Me'âd*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1288, 232.

²² Molla Fenârî, *Aynü'l-A'yan (Tefsîru'l-Fâtîha)*, Rifat Bey Matbaası, Dersaadet 1325, 3.

²³ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, II, 263.

²⁴ Hüseyin Hüsameddin, "Molla Fenârî", XVIII/95, 379.

²⁵ Taşköprizâde, *Terceme-i Şekâ'ik*, 49.

²⁶ Süyûtî, *a.g.e.*, II, 97, Taşköprizâde, *Mevzû'âtü'l-Ulûm*, 572; Müstakîmzâde, *Devhatü'l-Meşâyib*, 4; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Mü'ellifîn: Terâcümü Musannifi'l-Kütübi'l-Arabîyye*, Matbaatü't-Terakki, Dimeşk 1960, IX, 272.

Şeyhülislâm, Molla Fenârî'dir.²⁷ Onun Sultan II. Murad döneminde, 828/1425 yılında Osmanlı'nın ilk resmî şeyhülislâmı tayin edildiğini görüyoruz.²⁸ Bu esnada yaklaşık yetmiş altı yaşındadır. İkinci defa 833/1429 yılında Antakya-Şam yoluyla tekrar hacca gitmiş, Mısır'a uğradıktan sonra Anadolu'ya dönmüştür.²⁹ Molla Fenârî, hacdan döndükten sonra devlet adamlarının ve halkın büyük iltifatına mazhar oldu. Oğlu Yusuf Bâlî Çelebi, 834/1430 tarihinde Bursa kadılığına getirilerek taltif edildi.³⁰ Bundan sonra kendini ibadete verdi. Ancak halkın kendisini görmek isteği gerek evinde gerekse Cuma namazına giderken huzurunu bozacak dereceye varıyordu.³¹

Molla Fenârî, bu esnada iyice yaşlanmış ve ömrünün sonuna yaklaşmıştı. Bu arada bir cami ve medrese yaptırmıştı.³² Bu uzun ve verimli bir hayattan sonra 834/1431 yılı Recep/Mart ayında vefat etmiştir.³³ Bursa'da kendi adıyla anılan caminin avlusunda medfundur. Kabrinin üstü açık olup, mezar taşı mensubu bulunduğu Zeyniyye tarikatının sembolü olan baklava dilimi şeklindedir.

II. Eserleri

Kendi döneminde aklî ve naklî ilimlerde derin anlayış sahibi olmuş ve bilgisiyle ün yapmış Molla Fenârî'nin birçok alanda eserleri vardır. Tefsir, kelâm, fıkıh usûlü, tasavvuf, mantık, hadis, belâgat gibi ilim dallarında eserler vermiştir.

II.1. Tefsir Alanındaki Eserleri

1. *Aynü'l-A'yân fî Tefsîri'l-Kur'ân*: Tefsir alanında tam bir vukuf sahibi idi. Müfessirlerin ele alındığı tabakat kitaplarında zikredilen³⁴ Molla Fenârî'nin bu eseri yayınlanmıştır.³⁵ Molla Fenârî bu eseri 1402-1413 yılları arasında Karaman

²⁷ *İlmiyye Salnâmesi*, 322, dn. 2.

²⁸ *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Türk Tarih Kurumu (Yazmalar Bölümü), no. Y/98, vr. 3^a; Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, VI, 412.

²⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, VIII, 244.

³⁰ Hüseyin Hüsameddin, "Molla Fenârî", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, XIX/96 (1928/17.-18. sene), 154.

³¹ Taşköprizâde, *Terceme-i Şekâ'ike*, 47-49.

³² Müstakîmzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, 5.

³³ İbnü'l-Îmâd, *a.g.e.*, VII, 209; Müstakîmzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, 5.

³⁴ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Vilayet Matbaası, İstanbul 1302, 591.

³⁵ Yazma nüshaları için bk. Köprülü Kütüphanesi, no. 111; Murad Molla Kütüphanesi, no. 137. Ayrıca bu eser üzerine bir doktora tezi yapılmıştır. Bk. Şehidoğlu, Recep, *Molla Fenârî ve Tefsir Metodu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992, VIII+165 s.

Beyliği'nde iken yazmış ve mukaddimesinde belirtildiği gibi Karamanoğlu Mehmed Bey'e ithaf edilmiştir.³⁶

2. *Babs fi'n-Nâsib ve'l-Mensûb min Tefsîri'l-Fâtîha*: Müstakil bir eser olmayıp, yukarıdaki *Aynü'l-A'yan* isimli Fâtîha tefsirinin arkasına eklenmiştir.³⁷

3. *Hâşiyetü Hirzî'l-Emânî fi Kırâ'âtî Seb'î'l-Mesânî*: Ebû Muhammed Kâsım İbn Ferrûh eş-Şâtıbbî'nin (ö. 590/1193) kıraatle ilgili eserine yazdığı haşiyedir.³⁸

4. *Ta'lîka alâ Evâ'ili'l-Keşşâf*: Meşhur *Keşşâf* tefsirinin Fâtîha Suresi'nden Bakara Suresi'nin 113. âyetine kadar olan kısmına yazılmış talikattan ibarettir.³⁹

II.2. Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh Alanındaki Eserleri

1. *Fusûlü'l-Bedâi' fî Usûli's-Serâi'*: Bu eser, Molla Fenârî'nin en geniş ve en meşhur eseridir.⁴⁰ Usûl-i fıkıh hakkında alanında en yaygın eserlerden biridir. Eserin otuz yılda yazıldığına dair rivayetler vardır.⁴¹

2. *Şerhu'l-Ferâ'izi's-Secâvendîyye*: Feraize (miras hukukuna) dair olan bu eserin asıl müellifi, Sirâcüddîn b. Mahmud b. Abdürreşid es-Secâvendî'dir (VII/XIII. asır). Molla Fenârî bu esere bir şerh yazmıştır.⁴²

3. *Şerhu Fıkbi'l-Keydânî*: Bu eserin aslı, Lütfullah en-Nesefî el-Keydânî'nin (ö. 750/1349) fûrua dair bir eseridir.⁴³ Yaklaşık on varaktır. Fenârî buna bir şerh yazmıştır.⁴⁴

4. *Mürşidü'l-Musallî*: Molla Fenârî, bu eserinde Regaib ve Kadir gecesini namazlarından bahseder.⁴⁵

5. *Şürûtu's-Salât*: Bu eser yarım kalmış olmakla birlikte, namazın şartlarından ve abdestten bahseder.⁴⁶

³⁶ Molla Fenârî, *Aynü'l-A'yan*, 3.

³⁷ Molla Fenârî, *Aynü'l-A'yan*, 84-104.

³⁸ Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-Zumûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn* (haz. M. Şerefettin Yalıtıkaya & Kilisli Rifat Bilge), MEB Yayınları, 2. bs., Ankara 1971, I, 647.

³⁹ Bk. Molla Fenârî, *Ta'lîka alâ Evâ'ili'l-Keşşâf*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, no. 183.

⁴⁰ Bk. Molla Fenârî, *Fusûlü'l-Bedâi' fî Usûli's-Serâi'*, I-II, Matbaatü Şeyh Yahya Efendi, İstanbul 1289.

⁴¹ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, VIII, 245.

⁴² Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1247.

⁴³ Molla Fenârî, *Şerhu Fıkbi'l-Keydânî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Dârulmesnevî, no. 512/22.

⁴⁴ Bk. Molla Fenârî, *Şerhu Fıkbi'l-Keydânî*, Millî Kütüphane, Yazmalar Bölümü, no. A/5383/2, vr. 40^b-74^a.

⁴⁵ Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1655.

II.3. Kelâma Ait Eserleri

1. *Ta'âlîka alâ Şerhi'l-Mevâkef*: Bu eserin asıl müellifi Alâeddîn el-Îcî'dir (ö. 756/1355). Molla Fenârî bu esere bir şerh yazmıştır.⁴⁷

2. *Şerbu Muhtasari'l-Mevâkef*: Müellif Adudüddîn el-Îcî, *Mevâkef*'ı kısaltmış ve ona *el-Cevâbir* adını vermiştir. Molla Fenârî de buna güzel bir şerh yazmıştır.⁴⁸

II.4. Mantık Alanındaki Eserleri

1. *Şerb-i İsâgûcî*: Bu esere ayrıca *Fevâ'idü'l-Fenârî* de denir. Osmanlı medrese sisteminde son döneme kadar okutulan eserler arasındadır. Eserin asıl müellifi, Esîruddîn Mufaddal b. Ömer el-Ebherî'dir (ö. 663/1265 ?). Eserin konusu mantıkla ilgilidir.⁴⁹

2. *Hâşiyetü's-Şemsîyye*: el-Kâtibî diye meşhur Necmeddîn Ömer b. Ali el-Kazvî'nin (ö. 675/1234) mantığa dair yazdığı bu esere, Kutbeddîn el-Kahtânî (ö. 766/1364) bir şerh yazmış, Molla Fenârî de bir haşiye yazmıştır.⁵⁰

II.5. Arap Dili'ne Ait Eserleri

1. *Şerbu Fevâ'idü'l-Gyâsiyye*: Eserin aslı Sekkâkî tarafından *Miftâhu'l-Ulûm* adıyla yazılmış, Abdurrahman el-Îcî (ö. 756/1355) tarafından şerh edilmiştir. Daha sonra Molla Fenârî de bir şerh yazmıştır.⁵¹

2. *Hâşiye ale'd-Dav'*: Bu eserin esas adı *el-Misbâh*'tır. Müellifi, Nasruddîn b. Abdüsseyyid el-Mutarrizî en-Nahvî (ö. 610/1213) olup, nahiv ilmine dairdir. Tâceddîn Muhammed b. Muhammed el-İsferâyînî buna bir şerh yazmış, onu da kısaltarak *Dav'* adını vermiştir. Molla Fenârî bu şerhe bir haşiye yazmıştır.⁵²

3. *Esâsü's-Sarf fî İlmi't-Tasrîf*: Bu eserin kendinin mi oğlu Muhammed Şâh'ın mı olduğu tespit edilememiştir.⁵³

⁴⁶ Molla Fenârî, *Şürûtu's-Salât*, Milli Kütüphane, Yazmalar Bölümü, no. A/5383, vr. 89^b-98^a.

⁴⁷ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (haz. A. Fikri Yavuz & İsmail Özen), Meral Yayınevi, İstanbul ts., I, 391.

⁴⁸ Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1894.

⁴⁹ Molla Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-Fenârîyye fî Şerhi'r-Risâleti'l-Esrîyye*, İstanbul 1306.

⁵⁰ Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1063.

⁵¹ Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, I, 1299.

⁵² Molla Fenârî, *Hâşiye ale'd-Dav'*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, no. 2510/2.

⁵³ Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, no. 4611; Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli, no. 3072.

II.6. Tasavvufa Dair Eserleri

1. *Risâle fî Beyânî Vahdeti'l-Vücûd*: Molla Fenârî'nin tasavvuf düşüncesinin ana konularından vahdet-i vücûdla ilgili yazdığı bir risaledir.⁵⁴ Bizim bu makale çerçevesinde başvuracağımız temel kaynaklardan biri de budur.

2. *Risâle fî't-Tasavvuf*: Tasavvuf konusunda kaleme alınan bu eserin diğer bir adı da *Mukaddimât-ı Aşere*'dir. Bu risalede iki tane tasavvufî beyit açıklanmıştır.⁵⁵

3. *Misbâhu'l-Üns beyne'l-Ma'kûl ve'l-Meşhûd fî Şerhi Miftâhi Gaybi'l-Cem' ve'l-Vücûd*: Bu eserin asıl müellifi, Sadreddîn Muhammed b. İshak el-Konevî'dir (ö. 673/1274). Fenârî bu eseri defalarca okumuş ve okutmuştur. Ayrıca bir de şerh yazmıştır.⁵⁶

4. *Sûfiyyenin Libâs, Etvâr ve Mesleğine Dair İtirazlara Reddiye*: Molla Fenârî, bu risalesinde mutasavvıflara karşı yapılan bazı itirazlara cevap vermektedir. Gerekli cevapları verdikten sonra, faydalı olma amacıyla bazı kitap isimleri vermektedir.⁵⁷

5. *Ta'likâ alâ Istulâbâtî's-Sûfiyye*: Bu eserin asıl müellifi Kemâleddîn Abdürrezzak el-Kâşânî'dir (ö. 730/1330). Tasavvuf literatürünün önemli eserlerinden biri olan bu esere, Molla Fenârî bir talik yazmıştır.⁵⁸

6. *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî*: Molla Fenârî, bu orta boy, on iki varaklık küçük eserinin başında Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'ye (ö. 672/1273) övgüler yağdırır.⁵⁹

⁵⁴ Molla Fenârî, *Risâle fî Beyânî Vahdeti'l-Vücûd*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, no. 751/12.

⁵⁵ Molla Fenârî, *Risâle fî't-Tasavvuf*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, no. 344.

⁵⁶ Molla Fenârî, *Misbâhu'l-Üns beyne'l-Ma'kûl ve'l-Meşhûd fî Şerhi Miftâhi Gaybi'l-Cem' ve'l-Vücûd*, Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli, no. 1423/1 (Eserin matbû nüshasının künyesi 14 no.lu dipnotta verilmiştir).

⁵⁷ Molla Fenârî, *Sûfiyyenin Libâs, Etvâr ve Mesleğine Dair İtirazlara Reddiye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, no. 72/2.

⁵⁸ Molla Fenârî, *Ta'likâ alâ Istulâbâtî's-Sûfiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, no. 4802/2.

⁵⁹ Molla Fenârî, *Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, no. 440/5. Ayrıca bu risale, tarafımızdan bazı değerlendirmelerle birlikte tercüme edilerek yayınlanmıştır. Bk. Aşkar, M., "Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) 'Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî' Adlı Risâlesi ve Tahlili", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 14 (2005), 83-102.

III. Vahdet-i Vücûd Anlayışı

III.1. Molla Fenârî'ye Kadar Kısaca Tarihî Gelişimi

Bu kavram, tasavvuf tarihindeki son şeklini, hicrî VII. asır mutasavvıflarından İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) elinde almıştır. İbnü'l-Arabî, vahdet-i vücûd fikrini tüm çalışmalarında temel almış ve bütün fikirlerini onun üzerine bina etmiştir. Zaman içinde İbnü'l-Arabî, vahdet-i vücûdla bütünleşmiş, vahdet-i vücûd söz konusu olduğunda, mutlaka onun adı anılır olmuştur. Bununla birlikte İbnü'l-Arabî, bu kavramı bu formatta eserlerinde hiç kullanmamıştır. Ancak mahiyet olarak vahdet-i vücûdu ifade eden ibarelere sık sık rastlamak mümkündür. İbnü'l-Arabî'nin eserlerini tarayarak bir ıstılah çalışması yapan Suad Hakîm, bu tabirin İbnü'l-Arabî'nin kullandığı ıstılahlar arasında açıkça olmadığını belirtmekte ve şöyle demektedir:

Vahdet-i vücûd tabirini İbnü'l-Arabî'nin kendisi değil, onun fikirlerini inceleyenler icat etmişlerdir. Araştırmacılar onun “varlığın hepsi birdir, varlıkta ancak Allah vardır” gibi ifadelerinden hareketle onun vahdet-i vücûdcu olduğu kanaatine varmışlardır.⁶⁰

Aynı müellif, bu tabiri ilk defa kullanan kimsenin İbn Teymiyye (ö. 728/1328) olabileceğini söylemektedir.⁶¹ İbnü'l-Arabî uzmanlarından Mustafa Tahralı ise, Sadreddîn el-Konevî'nin (ö. 673/1274) İbnü'l-Arabî'nin talebesi olduğunu, bu tabirin yazılı metinlerde ilk defa Konevî tarafından kullanıldığını belirtmekte ve bunu delillendirmeye çalışmaktadır.⁶²

Ancak şunu da kabul etmemiz gerekir ki, her ne kadar tabir olarak kullanmamış olsa da, vahdet-i vücûd görüşünün en büyük temsilcisi hiç şüphesiz İbnü'l-Arabî'dir. Onun şu ifadelerinden bu fikri çok açıkça anlamak mümkündür:

⁶⁰ Hakîm, Suad, *el-Mu'cemü's-Sûfî: el-Hikme fî Hudûdi'l-Kelime*, Dârü'n-Nedra, Beyrut 1981, 1145.

⁶¹ Hakîm, S., *a.g.e.*, 1154.

⁶² Tahralı, Mustafa, “Fusûsu'l-Hikem, Şerhi ve Vahdet-i Vücûd ile Alâkalı Bâzı Mes'eleler”, A. Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi* içinde, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. bs., İstanbul 1994, I, 47. Ayrıca Sadreddîn el-Konevî'nin bu konuyla ilgili görüşleri için bk. Keklik, Nihat, *Sadreddîn Konevî'nin Felsefesinde Allah, Kâinat ve İnsan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1967, 83-104; Demirli, Ekrem, *Sadreddîn Konevî'de Marifet ve Vücûd* (doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003, 150-229.

Biliniz ki vücûd ile muttasıf olan sadece Allah'tır. Onunla birlikte mümkünattan hiçbir şey vücûdla muttasıf değildir. Özellikle diyorum ki, vücûdun kendisi haktır.⁶³

Anadolu'da İbnü'l-Arabî'nin tartışmasız fikirlerini yayan öğrencisi Sadreddîn el-Konevî'dir. Osmanlı'nın kuruluş dönemi olan XV. asrın başlangıcında, İbnü'l-Arabî'nin fikirlerinin entelektüel tasavvuf ve ilim çevrelerinde benimsendiğini, bu topraklarda yetişen âlim ve mutasavvıfların aynı düşünceleri ifade eden eserler telif ettiklerini görüyoruz.⁶⁴ Yine devletin kurucusu sayılan Şeyh Edebalî'nin Şam'da tedris görürken İbnü'l-Arabî'nin sohbetlerinde bulunmuş olabileceği ihtimali, öte yandan *Fusûs* şarihi Dâvûd-i Kayserî'nin devletin ilk resmî müderrisi olması, bu mekteple Osmanlı ilim dünyasının açık bir irtibatının var olduğunu ispat etmek için yeterli delil olsa gerektir.⁶⁵ Burada konuyla ilgili görüşlerinden bahsedeceğimiz Molla Fenârî de, Anadolu'ya gelmeden önce babası Hamza b. Muhammed'den Sadreddîn el-Konevî'nin *Miftâhu'l-Gayb* adlı eserini okumuş bulunuyordu.⁶⁶ İbnü'l-Arabî ekolünde, kendisinden sonra meseleleri gerek ortaya koyuşu gerekse getirdiği sistematik yapı açısından Sadreddîn el-Konevî ön plana çıkmaktadır. Özellikle Konevî sonrası gelişmelere bakıldığında, İbnü'l-Arabî ve Konevî şarih ve takipçilerinin oluşturduğu bir geleneğin ortaya çıktığını, bu gelenekte de hâkim üslubun Konevî'ye ait olduğunu görmekteyiz.⁶⁷ İşte tam bu noktada, İbnü'l-Arabî düşüncesinin Osmanlı ilim ve fikir dünyasına geçişinde Sadreddîn el-Konevî ve takipçisi Molla Fenârî'nin etkisiyle karşılaşırız. Bu da gösteriyor ki, Molla Fenârî Osmanlı'nın kuruluş döneminde İbnü'l-Arabî'nin görüşlerinin bu toplumda yayılmasında önemli bir rol oynamıştır.

III.2. Molla Fenârî'nin "Vücûd"a Verdiği Mana

Varlığın birliği veya bilinen şekliyle *vahdet-i vücûd* adıyla bilinen bu mesele hakkında onun fikirlerine geçmeden önce, "varlık"a (*vücûd*) nasıl bir anlam verdiğini açıklamak gerekir. Molla Fenârî, "vücûd"u "Zatıyla mevcut

⁶³ İbnü'l-Arabî, Ebû Abdullah Muhyiddîn Muhammed b. Ali, *el-Fütûbâtü'l-Mekkiyye fî Ma'rifeti'l-Esrârü'l-Mâlikîyye ve'l-Melekiyye*, Dâru Sâdır, Beyrut ts., III, 429.

⁶⁴ Tahralı, M., "a.g.m.", 31-32; ayrıca bk. Aşkar, M., *a.g.e.*, 132.

⁶⁵ Kılıç, M. Erol, *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'de Varlık Mertebeleri (Vücûd ve Merâtibü'l-Vücûd)* (doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, 58.

⁶⁶ Taşköprizâde, *Terceme-i Şekâ'ik*, 49.

⁶⁷ Demirli, E., *a.g.e.*, 36.

olan Zat'ın hakikati" olarak tanımlar.⁶⁸ Ona göre zatıyla mevcut olan vücûdun hakikati göz önüne alındığında O, tektir.⁶⁹

Bu sebeple bütün sınırlı varlıkların kaynağı olarak bir mutlak varlık olmalıdır. Fenârî'ye göre hakikat birdir ve bir birliktir. Buradan anlaşılabacağı üzere, bütün varlıkların gerçek kaynağı, Allah'tır. Bir diğer eserinde Molla Fenârî, "Allah, Zat'ın adıdır"⁷⁰ ifadesiyle *vahdet-i vücûd* sisteminin mihverine zat anlayışını oturtur.

III.3. Zat ve Vücûd

Vücûd, varlık; zat, mahiyet demektir. Sistemin kurucusu İbnü'l-Arabî'ye göre de zat ve varlık başka şeylerdir. Yani zat ile varlık arasında kesin bir ayrım vardır. Zat ile varlık arasındaki bu ayrım bir yerde, *el-Ehadiyye* (tekilci birlik) ve *el-Vâhidiyye* (çoğulcu birlik) ayrımıdır.⁷¹ Birinciler kesinlikle Allah'ın özünü ve esasını ifade ederler; ikinciler de Allah'ın varlığını ifade ettiği kadar, Allah'tan başka diğer varlıkları da ifade ederler. Allah zatı yönüyle mutlak ve ayırıdır. Diğer taraftan diğer varlıkların varlığına her yönden iştirak eder ve onların aynıdır.⁷²

Molla Fenârî de zat ile vücûdu ayırmış, onların ayrı şeyler olduklarını ifade etmiştir. Varlıkların taayyünatını, yani varlık âleminde ortaya çıkmasını, "Hakk'ın vücûduyla mahiyetinin birleşmesi"ne bağlayarak, Allah'ın zatıyla vücûdunu ayrı ayrı mütalaa etmiştir.⁷³

III.4. Zat-Sıfatlar ve İsimler

Bilindiği gibi Allah'ın sıfatları ve isimleri olduğu Kur'ân'la sabittir.⁷⁴ Ayrıca Eşârî ve Mâtürîdî kelâm mezhepleri kurucuları ve mensupları Zat'ın sıfatları olduğu hususunda hemfikirdirler.⁷⁵ Bu sıfatlar hayat, ilim, sem', basar,

⁶⁸ Molla Fenârî, *Risâle fî Beyânî Vahdeti'l-Vücûd*, vr. 80^a.

⁶⁹ a.y.

⁷⁰ Molla Fenârî, *Risâle fî'l-Tasavvuf*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, no. 162/4, vr. 101^a.

⁷¹ Affifi, A. E., *The Mystical Philosophy of Muhyid Din-Ibnul Arabi*, Cambridge University Press, Cambridge 1939, 39.

⁷² Bayraktar, Mehmet "İbnü'l-Arabî'de Oluş ve Varoluşsal Çeşitlenme", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXV (1981), 349.

⁷³ Molla Fenârî, *Risâle fî'l-Tasavvuf*, vr. 100^a.

⁷⁴ Haşr 59/24.

⁷⁵ Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne* (nşr. Abdülkâdir el-Arnaut), Mektebetü Dâri'l-Beyan, Dimeşk & Beyrut 1981, 107; a.mlf., *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İbtidâjü'l-Musallîn* (nşr. Hellmut Ritter), Franz Steiner Verlag, 3. bs., Wiesbaden 1980, 483; Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, *Kitâbü'l-Tevhîd* (nşr. Fethullah Huleyf),

kudret, irade, kelâm ve tekvindir. Sıfatlar, isimlerin menşeidir. Bir şeyde bir sıfat mevcut değilse, ona bir isim verilemez. Zat, sıfat ile, sıfat isimle ortaya çıkar. Diğer bir deyişle Zat'ın zahiri sıfat, sıfatın bâtını da Zat'tır. Varlıklar âleminde herhangi bir şey, ismin zahiri, isim bu şeyin bâtınıdır.⁷⁶

Bu şekilde “şey”in bir ilâhî ismin zahiri olduğunu bilen salık önce “şey”in bâtını olan isme, sonra ismin bâtını olan “Zat”a doğru kalbî ve manevî bir yükseliş ve idrak gayreti içine girerek gözüyle gördüğü şeyde Hakk'ın ismini, sıfat ve Zat'ını kalp gözüyle müşahade eder. Bu durumda o, şeyi maddî bir varlık olarak idrak etmeyip, basiret gözüyle Hakk'ın zat, sıfat ve esmasının bir tecellisi olarak görme derecesine ulaşmış olur.⁷⁷

Molla Fenârî, Zat ve sıfatlar ilişkisi hakkında şunları söyler:

Bir şeyin taayyünü onun sıfatıdır. Eşya, Hak'la ilgili taayyünatları yönüyle Hakk'ın kendisinin sıfatıdır. Eşya ister Hakk'ın varlığının taayyünatı, ister onunla ilgili işlerin taayyünatı olsun, bütün bunlar O'nun zatına delalet eden isimler ve sıfatlardır.⁷⁸

Molla Fenârî'ye göre varlıkların ortaya çıkması Hakk'ın mahiyetinin vücuduyla birleşmesi suretinde meydana gelmektedir. Ona göre varlık âlemindeki çoklukların sebebi, *vücûd-i mutlak*ın (hakikî varlık) isim ve sıfatlarının taayyünatına dayanmaktadır.⁷⁹

Molla Fenârî'ye göre bu suretlerin nisbetleri zat ve hakikat yönüyle tektir. İşte fertlerine nisbetle her biri için sabit olan gerçek vahdet budur. Bu ya adet birliği ya da çokluk birliğidir. Sayı ve çokluk, birliğe nispetle hakikî vahdete eşittir.⁸⁰ Bir diğer ifadeyle birlik ve çokluk sıfat olması yönüyle, hakikî vahdete eşittirler.

İstanbul 1979 (Dâru'l-Camiati'l-İslâmiyye, Beyrut 1970 baskısından ofset), 57; Teftâzânî, Sadeddîn Mesud b. Ömer b. Abdullah, *Şerhu'l-Akâ'id-i-Nesefiyye* (nşr. Ahmed Hicazî es-Sekkâ), Mektebetü'l-Külliyatü'l-Ezheriyye, 2. bs., Kahire 1988, 36.

⁷⁶ Konuk, A. Avni, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi* (haz. Mustafa Tahralı & Selçuk Eraydın), Dergâh Yayınları, İstanbul 1987, I, 16. Benzer görüşler için bk. Kılıç, M. E., *a.g.e.*, 237-242.

⁷⁷ Tahralı, M., “Fusûsu'l-Hikem'de Tezathî İfâdeler ve Vahdet-i Vücûd”, A. Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi* içinde, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, II, 24-25.

⁷⁸ Molla Fenârî, *Risâle fi'l-Tasavvuf*, vr. 99b.

⁷⁹ Molla Fenârî, *Risâle fi'l-Tasavvuf*, vr. 100a.

⁸⁰ Molla Fenârî, *Risâle fi'l-Tasavvuf*, vr. 100a.

III.5. A'yân-ı Sâbite

Îlâhî isim ve sıfatların, Zat'a ait şunun, ilâhî ilimde suretleri vardır. Çünkü Allah zatını, sıfat ve isimlerini bilir. Îlâhî zat özel bir taayyün ve belirdi bir nisbet ile ilim hazretinde (mertebesinde) bu suretlerde tecelli eder. Bunlara *a'yân-ı sâbite* denir.⁸¹

İbnü'l-Arabî ifadesine göre âlem-i şehadetin varlıkları somut (madde) varlık alanına girmeden önce Zat-ı Îlâhî'de bilkuvve hâlinde mevcut idiler ve bunlar O'nun ezeli ilminde gelecekte ortaya çıkacak varlıkların a'yân-ı sâbiteleri olarak var idiler. Zira O'nun ezeli bilgisinin içeriği O'nun zatî bilgisi ile aynıdır. Allah [ilk önce] zatî bir taayyün hâlinde kendi Zatı'na tecelli etmiştir ki İbnü'l-Arabî bunu ilk taayyün [mertebesi] olarak isimlendirmektedir. Bu mertebede Allah, Zat'ında ve Zatı için, bu a'yânın bir sonsuzluğunu kendi Zat'ının belirlenmiş suretleri olarak görür. Bu suretler bütün teferruatıyla beraber Allah'ın ezelde onlar için takdir etmiş olduğu a'yânlara mutabakat arz ederler. İşte bu bahsettiğimiz suretleri İbnü'l-Arabî, a'yân-ı sâbite olarak adlandırmaktadır.⁸²

Molla Fenârî de, *a'yân-ı sâbiteyi*, “Allah'ın ilmindeki hakikatler” olarak ifade eder. Ona göre *a'yân-ı sâbite* denen bu hakikatler, Hakk'ın ezeli ilminde, eşyayı taayyün etme keyfiyatıdır.⁸³ Ona göre bu hakikatler, *gayr-i mec'ûl* (yaratılmamış) ve ezeldir. Çünkü bu keyfiyet, Hakk'ın işleri ve sıfatlarıdır. Îlâhî mertebelerden olduğu için *ca'l* (yaratma) ile tavsif edilemez. Buradan anlaşılan şudur ki, Molla Fenârî'ye göre *a'yân-ı sâbite*de bulunan suretler ve mahiyetler yaratılmamıştır. Yani gayr-i mec'ûldürler. *A'yân-ı sâbite* ile ilgili yorumları hem İbnü'l-Arabî'de hem de talebesi Sadreddîn el-Konevî'de aynı şekilde görüyoruz.⁸⁴

Molla Fenârî, *a'yân-ı sâbiteyi* Sadreddîn el-Konevî'den rivayet ettiği bir şiirle delillendirmeye çalışır.⁸⁵ Bu şiirde, “Biz yaratılmamış yüce harfler idik” ifadesi yer alır. Buradaki harfler, gaybî hakikatlerdir. Diğer bir ifadeyle a'yân-ı sâbite cümlesinden olan ilmî hazretlerde sabit olan hakikatlerdir.

⁸¹ İsmail Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücd ve İbnü'l-Arabî* (haz. Mustafa Kara), İnsan Yayınları, İstanbul 1991, 19; Kam, Ömer Ferit, *Vahdet-i Vücd*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1331, 114.

⁸² Affî, A. E., *a.g.e.*, 47. Ayrıca bk. Kılıç, M. E., *a.g.e.*, 243-245.

⁸³ Molla Fenârî, *Risâle fi'l-Tasavvuf*, vr. 101^b.

⁸⁴ Konuk, A. A., *a.g.e.*, I, 118; Keklik, N., *a.g.e.*, 36.

⁸⁵ Molla Fenârî, *Risâle fi'l-Tasavvuf*, vr. 101^b.

“Yaratılmamıştık”, yani bize icad ve tekvîn sözü taalluk etmedi. Bize sadece şekiller ve suretlerimiz taalluk eder, demektir.⁸⁶ Buradaki gayr-i mec’ûl teriminin Sadreddîn el-Konevî tarafından da sıklıkla kullanıldığını görüyoruz.⁸⁷

Bu açıklamalara göre, *a’yân-ı sâbîte*deki hakikatler, yani nesnelerin ideaları yaratılmamış olup, Allah’ın ilminde meknuzdur.

III.6. Yaratma

Vahdet-i vücûd sistemine göre, hakikî vücud (varlık) Allah’a aittir. Eşyaya gelince onlar, vücûd-i mutlakın suret ve değişik tecellilerinden ibarettir. Molla Fenârî de, diğer sûfler gibi eşyanın varlık sahasına çıkışını mertebeler anlayışı ile izah etmeye çalışır. Yani *a’yân-ı sâbîte*, diğer bir ifadeyle ilâhî bilinçte bulunan varlıkların suretleri, varlık sahasına çıkarken “*Kün*” (Ol) emrine muhatap olmaktadır. Molla Fenârî bunu şu ayetle delillendirir:⁸⁸ “Biz bir şeyin olmasını istediğimiz zaman, sözümüz sadece ona ol dememizdir ve hemen olur”.⁸⁹ Buradan da anlaşılacağı gibi, “ol” emrine muhatap olmadan önce bir “şey” mefhumundan bahsedilmektedir. Molla Fenârî’nin yaratılışla ilgili olarak en iddialı delili de zaten budur. İşte bu “*şey’iyyet*” varlıkların ilâhî bilinçteki suretleridir.

Molla Fenârî diğer taraftan tahakkuk etmiş şey’iyyete, “*şey’iyyetü’l-vücûd*” ifadesini kullanır.⁹⁰ Molla Fenârî, *sübut şey’iyyeti* ile *vücud şey’iyyeti* arasındaki farkı şöyle izah eder: “Mahiyetler kendilerine vücud izafe edilmeden önce sübutturlar”.⁹¹ Şu hâlde şey’iyyet kendisine vücud izafe edilmeden önce *şey’iyyetü’s-sübût*, izafe edildikten sonra da *şey’iyyetü’l-vücûd* adını almaktadır. İbnü’l-Arabî’de varlık izafe edildikten sonraki bu duruma, varlıkların “*Kün*” emriyle hariçte yani âlem-i şehadette ortaya çıkmasına *a’yân-ı bâriciyye* adı verilir.⁹² Yine Molla Fenârî, vücud şey’iyyetini, *el-mevcûdü’l-mütehakkeke* (gerçekleşmiş varlık) ifadesiyle açıklayarak, bu iki şey’iyyeti birbirinden ayırır.⁹³ Anlaşılacağı gibi her zaman vücud şey’iyyeti, sübut şey’iyyetinden sonradır.

⁸⁶ a.y.

⁸⁷ Keklik, N., *a.g.e.*, 108-109.

⁸⁸ Molla Fenârî, *Risâle fi’l-Tasavvuf*, vr. 101^b.

⁸⁹ Nahl 16/40.

⁹⁰ Molla Fenârî, *Risâle fi’l-Tasavvuf*, vr. 101^b.

⁹¹ a.y.

⁹² Kılıç, M. E., *a.g.e.*, 247.

⁹³ a.y.

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Molla Fenârî, yaratılışı aslında ilâhî bilinçte potansiyel olarak mevcut olan varlıkların, “Kün” emrine muhatap olarak tecelli vasıtasıyla ortaya çıkması şeklinde izah etmektedir.

III.7. Varlık Mertebeleri

Molla Fenârî’ye göre tecelli ve birtakım taayyün ve tenezzül mertebelerinden geçer. Buna göre varlıklar beş mertebe veya hazret şeklinde ortaya çıkar.⁹⁴ Buna vahdet-i vücûd terminolojisinde “hazerât-i hamse” denir. Bu hazretler şunlardır:

1. Zat hazreti:⁹⁵ Bu mertebe kendisinde taayyünatın olmadığı, Allah’ın âlemlerden ganî olduğu mertebedir. İbnü’l-Arabî’de bu mertebe, Zat-ı sırf, Zat-ı baht olarak kaydedilir.⁹⁶ Sadreddîn el-Konevî, bu mertebeden gayb hazreti olarak bahseder.⁹⁷

2. Ruhlar âlemi:⁹⁸ Molla Fenârî⁹⁹ bu mertebeyi, cismanî kuvvetlerden nefis ve aklın idrak edebileceğini ifade eder. Molla Fenârî’nin zikrettiği bu mertebeyi, Sadreddîn el-Konevî, üçüncü mertebe olarak kaydeder.¹⁰⁰

3. Melekût âlemi:¹⁰¹ Molla Fenârî bu mertebeden Berzah âlemi olarak da bahseder.¹⁰² Molla Fenârî, bu mertebeyi izah ederken Konevî’den istifade eder. Konevî, melekût âlemini iki kategoride ele alır. Konevî buna, “a’lâ ve esfel melekût âlemi” der. Konevî, a’lâ mertebede ruhanî varlıkların var olduğunu ve bunların gökler ve cisimler dünyasındaki mevcut varlıkları çekip çevirdiklerini ifade eder. Diğer taraftan ikinci alt mertebede yani esfel melekûtta bulunanlar ise, cisimler âlemine hükmeden varlıklardır. Ona göre burada geçen aşağı melekût varlıkları cinler ve şeytanlardır.¹⁰³

⁹⁴ a.y. Aslında Molla Fenârî’nin mertebelerin tasnifi konusundaki görüşlerinde bir netlik bulunmamaktadır, ki aynı durumu üstadı Sadreddîn el-Konevî’de de görmekteyiz. Konevî de varlık mertebelerini bazen beşli bazen de yedili tasnifle sıralar. Bu konuda onun görüşleri sabit değildir. Geniş bilgi için bk. Demirli, E., *a.g.e.*, 204-205.

⁹⁵ a.y.

⁹⁶ Konuk, A. A., *a.g.e.*, I, 109.

⁹⁷ Keklik, N., *a.g.e.*, 95.

⁹⁸ Molla Fenârî, *Risâle fi’t-Tasavvuf*, vr. 101^b; a.mlf., *Risâle fi Beyânî Vahdeti’l-Vücûd*, vr. 83^a.

⁹⁹ Molla Fenârî, *Risâle fi Beyânî Vahdeti’l-Vücûd*, vr. 83^a.

¹⁰⁰ Keklik, N., *a.g.e.*, 96.

¹⁰¹ Molla Fenârî, *Risâle fi’t-Tasavvuf*, vr. 100^b.

¹⁰² Molla Fenârî, *Risâle fi Beyânî Vahdeti’l-Vücûd*, vr. 83^a.

¹⁰³ Keklik, N., *a.g.e.*, 97.

4. Misal âlemi:¹⁰⁴ Molla Fenârî bu âlemin ruhlar ve cisimler âlemini bağlayan ve her ikisini de ihtiva eden bir âlem olduğunu söyler. Zira aynı âlemde el-berzahu'l-câmi‘ diye de bahseder. Bu âlem, İbnü'l-Arabî tarafından berzah-ı kebîr olarak adlandırılır.¹⁰⁵ Konevî’de de misal âleminin Berzah sayıldığını görüyoruz.¹⁰⁶ Bu arada Molla Fenârî, ona bu ismi vermekle ruhlar âlemiyle cisimler âlemini birleştiren bir âlem olduğunu vurgulamış oluyor. Ona göre ruhlar âlemi, cisimler âleminden önde gelmektedir. İşte Allah bu iki âlem arasındaki münasebeti kurmak için misal âlemini yaratmıştır. Kısaca ruhlar, bu misal âleminde misalî (ideal) suretlerde maddî varlık kazanırlar.¹⁰⁷

5. Şehadet âlemi:¹⁰⁸ Molla Fenârî bu âleme “mülk âlemi” de der. Artık bu mertebede varlıklar duyu organlarıyla kolaylıkla algılanabilirler. Molla Fenârî’ye göre bundan sonra Arş ortaya çıkar, belirlenmiş hareketine yönelir. Ardından zaman ortaya çıkar, deveran ve vakitler başlar. Bunlara bağlı olarak mahiyetler için istidatlar hâsıl olur. İstidatlara göre de vakitler taayyün eder.¹⁰⁹

Burada açıklamaya çalışılan mertebeler taayyün mertebeleridir. Molla Fenârî’ye göre, bir de tenezzülât mertebeleri vardır ki, şunlardır:

1. Lâ Taayyün: Sırf Zat mertebesidir.¹¹⁰ Vücûd’un bu mertebede her türlü kayıttan uzak bulunması sebebiyle bu mertebeye “Ehadiyyet” de denir.¹¹¹ Bu mertebe, taayyün kayıtlarından uzak olduğu için “taayyünsüzlük” (belirsizlik) mertebesi olarak adlandırılır. Bu mertebenin Sadreddîn el-Konevî’de de aynı şekilde izah edildiğini görüyoruz.¹¹²

2. Taayyün-i Evvel: Allah bu birinci mertebede Zat’ını, sıfatlarını ve bütün varlıkları toplu olarak bilir. Molla Fenârî, bu mertebenin aklen kendisine işaret olunabilen ve ilâhî mertebelerin en önde gelen mutlak hakikat olduğunu ifade eder. Bunun “Hüve, Hüve” olarak bilinen ve “Zat-ı vâhidiyyet” diye

¹⁰⁴ Molla Fenârî, *Risâle fî Beyânı Vahdeti'l-Vücûd*, vr. 83^a. Konevî’de misal âlemi için bk. Konevî, *İcâzî'l-Beyân fî Te'vîli Ümmi'l-Kur'ân* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Matbaatü Dâri't-Telif, Kahire 1971, 378.

¹⁰⁵ Kılıç, M. E., *a.g.e.*, 229.

¹⁰⁶ Demirli, E., *a.g.e.*, 214.

¹⁰⁷ Molla Fenârî, *Risâle fî't-Tasavvuf*, vr. 101^b.

¹⁰⁸ a.y.

¹⁰⁹ Molla Fenârî, *Risâle fî't-Tasavvuf*, vr. 100^a.

¹¹⁰ Molla Fenârî, *Risâle fî't-Tasavvuf*, vr. 100^b.

¹¹¹ a.y.

¹¹² Demirli, E., *a.g.e.*, 209-210.

isimlendirilen bir mertebe olduğunu bildirir.¹¹³ İşte bu mertebede Allah, bütün sıfat ve isimlerle sıfatlanır.

3. Taayyün-i sâni (ikinci mertebe)de ise Allah, Zatı'nı, sıfatlarını ve bütün mevcudatı birbirinden ayırarak bütün ayrıntılarıyla bilir.¹¹⁴ İmkân âleminde hâdis olacak bütün varlıkların hakikatleri bu mertebelerde suretlerdir.

4. Ruhlar Mertebesi: Bu mertebede her ruh kendisini ve kendi mislini ve kendisinin başlangıcı olan Hakk'ı kavramıştır.¹¹⁵ Molla Fenârî, bu mertebeyi cismanî kuvvetlerin ve aklın idrak edebileceğini söyler.

5. Misal Mertebesi: Ruhlar âleminde bulunan her ferdin cisimler âleminde bürüneceği suretin benzeri bu âlemde meydana çıkar. Molla Fenârî'ye göre bu mertebeyi hayal idrak edebilir.¹¹⁶

6. Şehadet Mertebesi: Bu mertebe tamamen cisimler âlemi olup, parçalanmayı ve ayrılmayı kabul eden kesif ve karmaşık eşyadan ibarettir.¹¹⁷ Molla Fenârî'ye göre bu mertebedeki varlıkları duyu organları ve akıl kolayca algılayabilir. Bu mertebelerin tamamına “tenezzülât-ı sitte” (altı tenezzül) denir. Sadreddin el-Konevî'de bu mertebeler beşli olarak kaydedilmektedir.¹¹⁸ Ancak buradaki ikinci ve üçüncü mertebeler Konevî'de tek mertebe sayıldığı için mahiyet olarak aynı olmaktadır.

III.8. Dış Âlem

Bu arada Molla Fenârî'ye göre gerçek varlık Allah olunca eşyanın gerçek varlığı yoktur,¹¹⁹ yani âlem, gölge varlıktır. Ancak burada vahdet-i vücûdcuları, âlemin tamamen hayal ve vehimden ibaret olduğunu iddia eden idealistlerden ve sofistlerden ayırmak gerekir. Yine Sadeddin et-Teftâzânî ve Ali el-Kârî gibi vahdet-i vücûd karşıtlarının kuvvetle itiraz ettikleri noktalardan biri de budur.¹²⁰

¹¹³ Molla Fenârî, *Risâle fi't-Tasavvuf*, vr. 101^a.

¹¹⁴ a.y.

¹¹⁵ Molla Fenârî, *Risâle fi't-Tasavvuf*, vr. 100^b.

¹¹⁶ a.y.

¹¹⁷ Molla Fenârî, *Risâle fi't-Tasavvuf*, vr. 101^a.

¹¹⁸ Demirli, E., a.g.e., 209-216.

¹¹⁹ Molla Fenârî, *Risâle fi't-Tasavvuf*, vr. 79^b.

¹²⁰ Teftâzânî, *Risâle fi Vahdeti'l-Vücûd*, İstanbul 1294, 3; Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasan Nureddin Molla Ali b. Sultan Muhammed, *Risâle fi Vahdeti'l-Vücûd*, İstanbul 1294, 53.

Dış âlem dendiği zaman, sonsuz feza boşluğunu dolduran yıldızlar, arz küresi, bunun üzerindeki varlık nevileri, daha genel bir deyimle uzam (yer kaplama), renk, koku, lezzet ve bunlar gibi, arazları ihtiva eden müstakil nesneler murad olunur.¹²¹ İdealistlere göre dış âlem, yani madde zihnin bir ürünüdür, fikir mahsulüdür. Şu hâlde idealizm, metafizikte hakikî varlık olarak fikir ve tasavvuru kabul etmektedir.¹²² Hattâ bu akımın temsilcilerinden George Berkeley (ö. 1753), “Varlık idrakten ibarettir” der.¹²³

Vahdet-i vücûd sistemine gelince, Molla Fenârî’ye göre dış âlemin gerçek varlığı yoktur.¹²⁴ Sistemin kurucusu kabul edilen İbnü’l-Arabî, âlemin mevhum olduğunu, gerçek varlığının olmadığını söylerken şöyle izah eder: “Görmez misin ki, gölge sahibinden peydâ olmuş ve ona bitişik olduğu hâlde, görünüşte ondan ayrılması imkânsızdır”.¹²⁵ Diğer bir ifadeyle âlem var olmakla beraber aslında gölge bir varlıktır.

Şu hâlde vahdet-i vücûdcularla idealistlerin eşyanın varlığına bakış açıları farklı olmuş oluyor. İdealistler eşyanın gerçek olmadığını söyledikten sonra zihni tasavvuru gerçek kabul ediyorlar. Diğer taraftan vahdet-i vücûdcular eşyanın varlığının hakikî değil izafî olduğunu söyledikten sonra, hakikî varlığın Allah’a ait olduğunu ifade ediyorlar.

Sonuç

Molla Fenârî, Osmanlı’nın “Kuruluş Dönemi” denilen XIV. yüzyılın sonuyla XV. yüzyılın başında yaşamış önemli bir sûfî-âlimdir. Gençliğini ilim ve irfan öğrenmekle geçirmiş, tahsilini Anadolu ve Mısır’da zamanının en değerli âlimlerinin yanında tamamlamıştır. Anadolu’ya döndükten sonra sırayla kadılık,

¹²¹ Kam, Ö. F., *Dinî Felsefî Sohbetler* (sad. S. Hayri Bolay), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara ts., 167.

¹²² Bolay, S. Hayri, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1984, 127. Ayrıca İdealizm hakkında bk. Durant, Will, *The Story of Philosophy, The Lives and Opinions of the Greater Philosophers*, Simon and Shuster, New York 1953, 195-196; Copleston, Frederick, *A History of Philosophy*, Search Press, London 1966, VIII, 146-253; Tuğcu, Tuncar, *Batı Felsefesi Tarihi*, Alesta Yayınları, Ankara 2000, 503-513; Webb, Clement C. J., *A History of Philosophy*, Oxford University Press, Oxford 1951, 145.

¹²³ Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, 4. bs., İstanbul 1980, 340. Ayrıca George Berkeley hakkında bk. Acton, H. B., “Berkeley, George”, *The Encyclopedia of Philosophy*, I, 295-304.

¹²⁴ Molla Fenârî, *Risâle fî Beyânî Vahdeti’l-Vücûd*, vr. 9b.

¹²⁵ İbnü’l-Arabî, *Fusûsü’l-Hikem* (nşr. Ebû’l-Alâ el-Afîfî), Dârü’l-Kitabi’l-Arabî, Beyrut 1980, 101-102.

müderrislik, müftülük ve Osmanlı tarihinde ilk olarak şeyhülislâmlık görevlerinde bulunmuştur. Ayrıca Osmanlı medrese sistemine Fahreddîn er-Râzî ekolünü getirerek, naklî ilimlerin yanında, felsefe, mantık gibi akllî ilimlerin medreselerde okutulması onun sayesinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Osmanlı eğitim sisteminin kurucusu diye de nitelendirmek mümkündür.

Onun hayatı, Osmanlı ilim adamlarının tasavvufa bakışlarının bilinmesi açısından önemlidir. Bu araştırmamızdan da anlaşılacağı üzere, Osmanlı medrese sisteminin kurucusu bir ilim adamının İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd sistemini benimsemiş olması, özellikle de Sadreddîn el-Konevî'nin eserine bir serh yazmış olması, onun Osmanlı düşünce hayatına kazandırdığı önemli bir zenginliktir. Biz bunun ilmî ve fikrî yönden Osmanlı'nın "Yükseliş Dönemi"ne geçmesinde önemli bir hazırlık ve altyapı oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Özetle Molla Fenârî'ye göre varlık birdir, o da Allah'ın varlığıdır. Bütün kâinat ve eşya vehimden ibarettir. Onların gerçek varlığı yoktur. Bütün eşya Allah'ın sıfatlarının tezahürleridir. Gerçekte varlık birdir. Ona göre, varlık âlemindeki çoklukların sebebi, gerçek varlığın isim ve sıfatlarının taayyünatıdır. Bu sıfat ve isimlerin ilâhî ilimde suretleri vardır. Molla Fenârî'nin a'yân-ı sâbite dediği bu suretler, Hakk'ın ezeli ilimdeki eşyayı taayyün etme keyfiyyatıdır.

Bu araştırmayla birlikte Molla Fenârî'nin, vahdet-i vücûd anlayışında İbnü'l-Arabî'den çok, Sadreddîn el-Konevî çizgisine yakın olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani Fenârî, tam bir Konevî takipçisidir. Diğer taraftan sistemin esas kurucusu İbnü'l-Arabî olduğu için Molla Fenârî'yi aynı zamanda İbnü'l-Arabî takipçisi kabul edebiliriz. Her ne kadar Sadreddîn el-Konevî bu konuda yeni açılımlar yapmışsa da, onun İbnü'l-Arabî'nin bizzat öğrencisi olması, bu hakkın İbnü'l-Arabî'ye verilmesini zorunlu kılmaktadır.

İşte Molla Fenârî iledir ki, vahdet-i vücûd Osmanlı fikir ve düşünce hayatına girmiş ve asırlar boyu Türk din ve düşünce hayatının baskın bir rengi olarak devam etmiştir. Osmanlı döneminde hangi tasavvufî ekol veya sûfî ele alınırsa alınsın, çoğunlukla vahdet-i vücûd ve İbnü'l-Arabî'nin etkileri hemen belli olmaktadır.

Molla Fenârî ile gelen bu anlayışın sadece din ve düşünce hayatında değil mimarî, sanat, şiir ve musiki başta olmak üzere pek çok alanda Osmanlı

medeniyetini etkilediğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu anlamda vahdet-i vücûd anlayışının teorik etkilerinin yanında pratik etkilerinden de söz edilebilir.